

Marginale toets renovatie Binnenhof

Eindrapportage

VPR Consultants 3 december 2020

Ron Voskuilen, Bert van Eekelen, Koen Hondebrink, Laurens Kamps

Inhoudsopgave

1. Management samenvatting.....	2
2. Inleiding	5
3. Besluitvormingsproces	7
3.1 Wat voorafging	7
3.2 Van 3 naar 2 renovatievarianten (2014).....	7
3.3 Vermeende tunnelvisie (2015)	8
3.4 Uithuizing naar tijdelijke huisvesting (2016).....	9
4. Ontwikkelingen sinds 2016.....	10
4.1 Wat is onveranderd	10
4.1.1 De noodzaak van renovatie	10
4.1.2 Bouwregelgeving	11
4.2 Wat is veranderd?.....	11
4.2.1 Veranderingen tussen 2016 en 2020	11
4.2.2 Actualiteit	13
4.2.3 De mate van onzekerheid met betrekking tot wat wordt aangetroffen	14
4.2.4 Wat valt er nog te verwachten	14
4.3 Conclusie ten aanzien van voortschrijdend inzicht.....	14
5. Voortschrijdend inzicht t.o.v. afweging 2016.....	16
5.1 Renovatie vanuit twee perspectieven	16
5.2 Bevindingen ten aanzien van de afweging	18
6. Conclusies	21
7. Validatie.....	25
Bijlage I. Tijdlijn besluitvorming	26
Bijlage II. Overzicht renovatievarianten	29
Bijlage III. Literatuurlijst	34

1. Management samenvatting.

Het Binnenhof is dringend toe aan een ingrijpende renovatie. In 2016 is door de Eerste en Tweede Kamer besloten dat de gebruikers van het Binnenhof gedurende de renovatie van 5,5 jaar gebruik zullen maken van tijdelijke huisvesting.

Gevraagd is om de afweging van toen tegen het licht te houden met de inzichten van nu.

Wij concluderen dat integrale uithuizing van de activiteiten van het Binnenhof ook nu de te verkiezen variant is. Integrale uithuizing sluit het beste aan op de door de minister gestelde criteria (parlementaire proces niet verstoren, beperkte overlast voor gebruiker, beschikbaarheid van representatieve ruimtes, waarborging veiligheid en bedrijfszekerheid). Wij concluderen dat uithuizing ook de meest robuuste variant is om uitvoeringsafwijkingen/tegevallers bij de renovatie op te vangen.

Het alternatief (gefaseerd renoveren) leidt tot significant meer veiligheidsrisico's, tot verstoringen in het primaire proces en mede daardoor op uitloop van tijd en geld. Wij schatten een budgettoename van 40 tot 100% plausibel bij gefaseerd renoveren. Hindervrij gefaseerd renoveren achten wij niet reëel.

Bovenstaande conclusies volgen op de volgende overwegingen, die in dit rapport nader onderbouwd worden:

Besluitvorming

Hoewel de afweging en besluitvorming rond de varianten destijds (2014-2016) niet geheel eenduidig waren (er zijn gaandeweg meer criteria toegevoegd), is de destijds gekozen oplossing met de inzichten van nu nog steeds de te prefereren keuze.

Urgentie en noodzaak

Hoewel noodzaak en urgentie verschillend zijn vanuit gebouw- versus gebruikersperspectief en verschilt tussen de verschillende gebouwen, blijkt uit deze analyse dat urgentie en noodzaak voor een renovatie van het Binnenhof niet ter discussie staan. Inmiddels hebben de Eerste Kamer en Raad van State aangegeven in 2021 te gaan verhuizen (interview van de voorzitter van de Eerste Kamer bij NPO-radio 1 op 20 november j.l.).

Effecten huidige omstandigheden

De wijzigingen in regelgeving zijn beperkt en raken het renovatieproces nauwelijks. De omstandigheden zijn wel degelijk anders. De veranderingen met de grootste invloed zijn:

- **Het gebruik en de gebruikers van de Tweede Kamer**

Er is een toenemende behoefte het parlementair proces open en zichtbaar voor het publiek te voeren. Toeristen en studenten bezoeken het Binnenhof. Dit geeft, met de inmiddels aangescherpte risicobeoordeling van veiligheid, een logistiek knelpunt en extra veiligheidsrisico's. Vanuit dit perspectief is een mensenstroom naast een bouwlocatie niet aan te raden.

- **We hebben te maken met een corona-pandemie**

De corona-pandemie maakt gebruik anders. Zowel de bestaande als de tijdelijke locaties van het Binnenhof hebben een uitdaging om de corona-maatregelen aan te kunnen, maar de praktijk van de laatste maanden laat zien dat het werkbaar is. Niet vaststaat of COVID in de tijdelijke huisvesting tot grotere uitdagingen leidt dan op het Binnenhof.

- **De tijdelijke huisvesting van de Tweede Kamer is gereed**

Geconstateerd is dat bij de realisatie van de tijdelijke huisvesting de vooraf gestelde scope ('sober en doelmatig') in relatie tot geld en tijd in de praktijk moeilijk te handhaven bleek. Verwacht wordt dat bij de renovatie van het Binnenhof er eveneens het risico op aanvullende wensen groot is.

De scope van de renovatie zal om genoemde reden onder druk komen te staan. Om in te kunnen spelen op nieuwe wensen is flexibiliteit in de uitvoering nodig.

- **De aandacht voor externe veiligheid is toegenomen.**

De afgelopen jaren is de zorg over externe veiligheid en de bijbehorende maatregelen fors toegenomen. De veiligheid van politici vraagt steeds meer aandacht. Voorts mag je verwachten dat deze ontwikkeling niet zomaar stopt tijdens de renovatieperiode, waarmee eveneens aanvullende veiligheidseisen de scope van het werk zullen beïnvloeden. Gefaseerd renoveren geeft een aanzienlijk grotere opgave om de veiligheid te borgen.

Varianten die afwijken van integrale uithuizing zullen altijd effecten hebben op het gebruik, de samenwerking tussen de verschillende gebruikers op het Binnenhof, de veiligheid, de tijd en de kosten. Indien de gebruikers van het Binnenhof gefaseerd willen renoveren zonder te verhuizen, zal men ook het eigenaarschap en daarmee de verantwoordelijkheid moeten nemen op de consequenties.

Eindconclusies

Op inhoud en veiligheid is integrale uithuizing van de activiteiten van het Binnenhof op dit moment nog steeds de beste keuze om binnen de projectkaders te blijven. Hindervrij gefaseerd renoveren achten wij niet reëel.

Iedere afwijking op volledige uithuizing leidt tot significant meer veiligheidsrisico's, en daarmee op uitloop van tijd en geld. Wij schatten een budgettoename van 40 tot 100% plausibel. Op basis van de huidige situatie is een heroverweging van het destijds gekozen ongefaseerde verbouwing inclusief verhuizing niet opportuun. Hoewel een fasering in technische zin niet onmogelijk is, zijn de consequenties fors en deze zullen ingeschat en

gedragen moeten worden. Een fundamentele koerswijziging ten opzichte eerder genomen besluiten door de Tweede Kamer (bekrachtigd door de Eerste Kamer), vraagt een expliciet politiek besluit.

Geconcludeerd wordt dat flexibiliteit in de uitvoering gewenst zal zijn bij de renovatie van het Binnenhof. Dit komt voort uit de analyse dat er met een grote mate van zekerheid veranderingen in de uitvoeringsvolgorde en scope verwacht kunnen worden. Deze worden veroorzaakt door: aanvullende wensen vanuit gebruikers, voortschrijdend inzicht in veiligheidsmaatregelen en voortschrijdend inzicht in de werkelijke bouwkundige toestand van het Binnenhof.

Wat dit laatste punt betreft: zodra aannemers echt aan het werk gaan in de gebouwen, zal duidelijk worden wat er constructief gaande is als men in staat is deze bouwdelen vrij te maken.

Bij gefaseerde renovatie wordt de mogelijkheid om flexibel te reageren op hetgeen wordt aangetroffen tijdens de renovatie fors beperkt. De uitvoerende aannemers kunnen in die situatie niet zomaar switchen tussen gebouwen of activiteiten om de voortgang te waarborgen. Wij concluderen dat uithuizing de meest robuuste variant is om uitvoeringsafwijkingen/tegenvallers bij de renovatie op te vangen.

2. Inleiding

Het Binnenhof is dringend toe aan een ingrijpende renovatie. Op 28 oktober 2010 sloten de Eerste Kamer, de Tweede Kamer, de Raad van State en het Ministerie van Algemene Zaken als gebruikers van het Binnenhof een intentieovereenkomst met het Rijksvastgoedbedrijf als vastgoedeigenaar. In de daaropvolgende jaren is de scope bepaald, zijn de functionele eisen opgesteld en heeft een afwegingsproces plaatsgevonden van verschillende uitvoeringsvarianten om de renovatie mogelijk te maken.

In 2016 is door de Eerste en Tweede Kamer besloten dat de gebruikers van het Binnenhof gedurende de renovatie gebruik zullen maken van tijdelijke huisvesting om het parlementaire proces en het bouwproces zo ongehinderd mogelijk te laten plaatsvinden. Om vervolgens na de geraamde 5,5 jaar uitvoering van de renovatie weer terug te keren naar het Binnenhof. Alternatieve varianten van gefaseerde renovatie zijn in het afwegingsproces afgefallen vanwege de extra overlast voor de gebruikers, extra uitvoeringstijd en meerkosten.

Op dit moment is de noodzaak om het Binnenhof te renoveren onverminderd en wordt steeds urgenter met de verslechterende staat van gebouwen en gebouwinstallaties. De kans op storingen en incidenten neemt toe. Het gaande houden van het Binnenhof vraagt steeds complexere afwegingen tussen gebruikersprioriteiten en het functioneren van de gebouwen.

Inmiddels zijn de ontwerpen voor de renovatie verder uitgewerkt en is de tijdelijke huisvesting van de Tweede Kamer nagenoeg gereed voor overdracht aan de gebruiker Tweede Kamer.

Marginale toets

De besluitvorming omtrent het renovatieproces, gebruikmakend van tijdelijke huisvesting, heeft in de periode 2014-2016 plaats gevonden. Het Rijksvastgoedbedrijf heeft VPRC opgedragen een marginale toets uit te voeren op het besluitvormingsproces omtrent de verhuizing naar tijdelijke huisvesting. De vraag is of de omstandigheden van nu een ander licht werpt op de afwegingen tussen de eerder afgewogen renovatievarianten. Zijn we nog op goede weg, zijn de argumenten van jaren geleden nog valide en zijn er wellicht alternatieven?

Met andere woorden: Hoe kan anno 2020, met de inzichten van nu, het in 2016 genomen besluit opnieuw worden beoordeeld?

1. Welke criteria zijn destijds gehanteerd en hoe zijn die destijds afgewogen? (hoofdstuk 3)
2. Zijn er anno 2020 criteria gewijzigd en andere of aanvullende criteria te stellen? (hoofdstuk 4)
3. Wat leert ons het voortschrijdend inzicht in ten aanzien van de destijds gehanteerde afweging? (hoofdstuk 5)

3. Besluitvormingsproces

Hoe kan anno 2020, met de inzichten van nu, het in 2016 genomen besluit opnieuw worden beoordeeld?

1. **Welke criteria zijn destijds gehanteerd en hoe zijn die destijds afgewogen?**
2. Zijn er anno 2020 andere of aanvullende criteria te stellen?
3. Wat leert ons het voortschrijdend inzicht in ten aanzien van de destijds gehanteerde afweging?

Dit hoofdstuk geeft inzicht in het proces van 2014 tot 2016 rond de verschillende renovatievarianten.

3.1 Wat voorafging

Na een lange aanloop (periode tot 2010) met een steeds grotere lijst met bouwkundige en installatietechnische gebreken, alsmede brandveiligheidsissues, concludeerden de Eerste en Tweede Kamer, Raad van State en het Ministerie van Algemene Zaken dat een integrale renovatie van het Binnenhof vereist is. Gebouwinstallaties zijn voorbij de technische levensduur en functionele huisvestingsbehoeften, waaronder beveiliging, digitalisering en toename van bezoekersaantallen, zijn veranderd.

Op 28 oktober 2010 wordt de intentieovereenkomst ondertekend door de vier gebruikers van het Binnenhof, het Ministerie van BZK en de toenmalige Rijksgebouwendienst als eigenaar van het Binnenhof. Het doel van de intentieovereenkomst is het vaststellen van algemene uitgangspunten voor huisvestingsambities, en diende als aanleiding voor het opstellen van een Masterplan Binnenhof.

Na het in 2011 opgestelde Masterplan bleef het, mede als gevolg van de financiële crisis, enige tijd stil. In 2013 wordt in opdracht van de directeur-generaal van de Rijksgebouwendienst een gateway review uitgevoerd. Op basis van de aanbevelingen in deze review wordt een nieuw kernteam van de Rijksgebouwendienst in het leven geroepen met als doel een voorstel voor de renovatie van het Binnenhof op te stellen.

3.2 Van 3 naar 2 renovatievarianten (2014)

In juni 2014 wordt de bestuurlijke stuurgroep Renovatie Binnenhof geformeerd, onder voorzitterschap van oud-minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, Mr. Drs. J.W.E. (Liesbeth) Spies. De leden van de bestuurlijke stuurgroep bevestigen de conclusies van de intentieovereenkomst: renovatie is vereist en verder uitstel wordt niet geduld.

Op 22 september 2014 publiceert het Rijksvastgoedbedrijf een tussenrapportage, waarin drie uitvoeringsvarianten van renovatie worden geïntroduceerd; 1) sterk gefaseerd, 2) gefaseerd, en 3) niet gefaseerd. Op 6 oktober van hetzelfde jaar wordt door de bestuurlijke stuurgroep besloten dat variant 2 niet levensvatbaar is vanwege meerkosten en langere duur van werkzaamheden ten opzichte van variant 3. De overige twee varianten worden nader onderzocht.

3.3 Vermeende tunnelvisie (2015)

Het vervolgonderzoek van het Rijksvastgoedbedrijf wordt op 12 januari 2015 gepubliceerd met als doel om in de bestuurlijke stuurgroep vergadering van 26 januari 2015 een keuze tussen de resterende twee varianten te maken. In brieven van de Bouwbegeleidingscommissie in maart en juni 2015 wordt gepleit voor een uitbreiding van het aantal uitvoeringsvarianten; het RVB wordt tunnelvisie verweten. Opgeroepen wordt om te onderzoeken of renovaties van kortere duur mogelijk zijn en geen besluit te nemen voordat deze varianten zijn uitgewerkt.

In de daaropvolgende maanden levert ARCADIS, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf verschillende rapportages waarin gezocht is naar optimalisaties in tijd. In september 2015 blijkt op basis van aanvullend onderzoek van ARCADIS dat het onmogelijk is de renovatie in aanzienlijk kortere tijd dan 5,5 jaar te realiseren. ARCADIS presenteert in totaal 11 varianten.

Oud-minister Liesbeth Spies spreekt als voorzitter van de bestuurlijke stuurgroep in 6 juli 2015 haar voorkeur uit voor volledige uitverhuizing (variant 3). Volgens Spies is het ten eerste onverantwoord het risico van calamiteiten op het Binnenhof groter te laten worden. Ten tweede is de korte variant aanzienlijk goedkoper is en ten derde kan hiermee de overlast voor de stad en haar bewoners zo kort mogelijk worden gehouden.

Concluderend is de uitvoeringsvariant met een volledige uithuizing naar tijdelijke huisvesting technisch en financieel de meest aantrekkelijke variant, en tevens het minst risicovol, oordeelt de stuurgroep.

In een brief van de Minister voor Wonen en Rijksdienst 18 november 2015 wordt in november geconcludeerd dat slechts 5 van de 11 varianten technisch uitvoerbaar zijn of anderszins meerwaarde hebben. Als criteria voor deze afweging wordt genoemd dat:

- De renovatie het parlementaire proces niet mag verstoren;
- Gebruikers tijdens de renovatie moeten beschikken over representatieve ruimtes;
- De overlast voor gebruikers beperkt moet zijn;
- De veiligheid en bedrijfszekerheid gewaarborgd moet worden.

Op 10 december 2015 gaat een Kamermeerderheid akkoord met variant 3 van de renovatie, zoals geadviseerd door de bestuurlijke stuurgroep. Echter wordt middels een

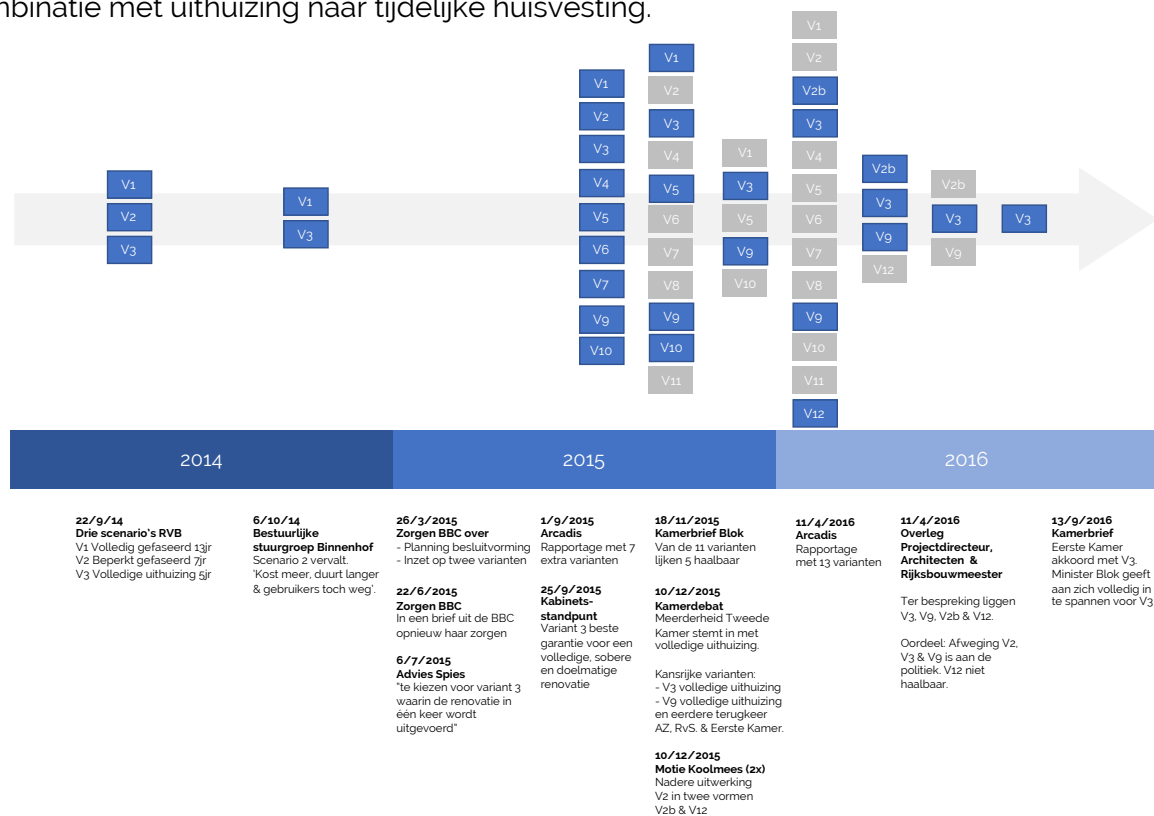
tweetal moties, ingediend door dhr. Koolmees, verzocht variant 2 (combinatie van faseren & uithuizing) nader te onderzoeken in variant 2b en variant 12. Deze varianten betreffen een optimalisatie van variant 2; combinatie van uithuizing en gefaseerd bouwen. Zie bijlage 2 voor een uitgebreide omschrijving van deze varianten.

3.4 Uithuizing naar tijdelijke huisvesting (2016)

Op 11 april 2016 presenteert ARCADIS een nieuwe rapportage waarbij invulling is gegeven aan de moties van Koolmees. Dit rapport wordt door Twynstra Gudde gevalideerd. Twynstra Gudde valideert tevens de 'rapportages aanvullende varianten', opgesteld door het Rijksvastgoedbedrijf in samenwerking met Vitruvius.

In april worden in overleg tussen de projectdirecteur, de betrokken architecten, de rijksbouwmeester en de projectmanager varianten 2, 3, 9 en 12 besproken op basis van aanvullende rapporten van ARCADIS en Twynstra Gudde. Geconcludeerd wordt dat variant 12 niet levensvatbaar is, omdat een sterk gefaseerde renovatie per gebouwdeel met gedeeltelijke tijdelijke huisvesting in de nabijheid van de Tweede Kamer het functioneren van de Kamer -en daarmee het parlementaire proces- onder druk zet. De varianten 2, 3 en 9 worden aan de politiek voorgelegd.

Nadat ook de Eerste Kamer op 13 september 2016 instemt met de door het kabinet voorgestelde variant 3, zijn beide kamers akkoord met de renovatievariant van 5,5 jaar in combinatie met uithuizing naar tijdelijke huisvesting.

Figuur 1: schematische weergave besluitvormingsproces Renovatie Binnenhof (2014 t/m 2016)

4. Ontwikkelingen sinds 2016

Hoe kan anno 2020, met de inzichten van nu, het in 2016 genomen besluit opnieuw worden beoordeeld?

1. Welke criteria zijn destijds gehanteerd en hoe zijn die destijds afgewogen?
2. **Zijn er anno 2020 andere of aanvullende criteria te stellen?**
3. Wat leert ons het voortschrijdend inzicht in ten aanzien van de destijds gehanteerde afweging?

In 2016 is het besluit genomen om de renovatie van het Binnenhof in één keer uit te voeren en de gebruikers tijdelijk uit te verhuizen. Naar dit besluit is enkele jaren toegewerkt op basis van destijds beschikbare informatie, en gebaseerd op de context van die tijd. Deze context is echter constant aan verandering onderhevig en kan effect hebben op de afweging tussen verschillende uitvoeringsvarianten van renovatie. Om de afweging van destijds af te zetten tegen een afweging op basis van huidige inzichten is het van belang de ontwikkelingen te kennen.

4.1 Wat is onveranderd

Een aantal variabelen die mogelijk effect hebben op veranderende beoordeling van varianten van renovatie kunnen worden aangemerkt als onveranderd sinds 2016. Dit betreft in ieder geval de criteria van destijds:

- De renovatie het parlementaire proces niet mag verstoren;
- Gebruikers tijdens de renovatie moeten beschikken over representatieve ruimtes;
- De overlast voor gebruikers beperkt moet zijn;
- De veiligheid en bedrijfszekerheid gewaarborgd moet worden.

4.1.1 De noodzaak van renovatie

De noodzaak van de renovatie van het Binnenhof is onveranderd. Deze noodzaak manifesteert zich in enkele te onderscheiden facetten:

- **Brandveiligheid:** de brandveiligheid van het Binnenhof voldoet niet aan de wettelijke eisen. De brandcompartimentering is onveranderd onvoldoende. Mogelijke oorzaken van brand (zoals lekkages en overvolle kabel tracés) zijn tussentijds niet weggenomen. De sprinkler in de Tweede Kamer (alleen gebouwdeel N) moet voorkomen dat dit deel van het complex bij een brand volledig in vlammen op gaat, maar bij de overige bouwdelen zijn er gebreken die bij de renovatie op orde gebracht moeten worden. Deze gebreken zijn zodanig dat er in geval van een incident grote kans is dat historische gebouwen verloren zullen gaan. Ten aanzien van brandveiligheid (brandweer en gemeente Den Haag) wordt er tijdelijk niet gehandhaafd door een pakket van flankerende maatregelen. Het

brandveiligheidsrisico staat op gespannen voet met de zorgplicht van het Rijksvastgoedbedrijf vanuit de Woningwet (en de Erfgoedwet).

- **Technische installaties:** de vereiste gebouwinstallaties ten behoeve van het veilig en verantwoord functioneren van de gebruikers dienen op basis van huidige eisen van veiligheid en gezondheid integraal vervangen te worden;
- **Schade door verval, lekkages en optrekkend vocht:** aantasting van bestaande structuren door lekkages, roestvorming, betonrot en optrekkend vocht zijn onverminderd aanwezig. Uitstel van deze werkzaamheden heeft mogelijk al geleid tot verdergaande schade en vereiste aanvullende, danwel grootschaligere ingrepen.

4.1.2 Bouwregelgeving

De Bouwregelgeving (en specifiek het Bouwbesluit 2012) is sinds 1 juli 2015 gewijzigd op het gebied van onder andere brandveiligheids-, milieu- en duurzaamheidseisen. Hierbij betreft het voor het grootste deel eisen voor nieuwbouw. De renovatie van het Binnenhof heeft vooral betrekking op bestaande panden die niet van functie veranderen, zodat de aangepaste bouwregelgeving hierop minimale impact heeft. Daarnaast heeft een aanzienlijk deel van de panden de monumentenstatus. Dat heeft tot gevolg dat voortdurend een balans moet worden gezocht tussen de eisen vanuit bouwregelgeving en de monumentale waarden van het pand. De combinatie van bestaande bouw en monumentale status maakt dat de invloed van veranderende regelgeving op het Binnenhof in de afgelopen jaren beperkt is.

4.2 Wat is veranderd?

Ontwikkelingen in de context sinds 2016 brengen relevante endogene- en exogene effecten met zich mee. Deze effecten kunnen consequenties hebben op een huidige beoordeling op de afweging van varianten tot 2016.

4.2.1 Veranderingen tussen 2016 en 2020

- **Het parlementaire proces is kwetsbaarder dan ooit**

De interactie van parlementariërs met hun staf en achterban, parlementariërs onderling en parlementariërs met publiek en media heeft in de afgelopen jaren een verschuiving gekend naar real time data, social media en directe interactie. Dataveiligheid, connectiviteit en informatiebeheer zijn belangrijker dan ooit. Het parlementair proces van 2020 kan zich, nog los van de beperkingen door Covid-19, niet veroorloven dat gebruikers van het Binnenhof als gevolg van (informatie)technische beperkingen onbereikbaar zijn of over onjuiste of verouderde informatie beschikken. De afhankelijkheid van 24/7 functionerende data- en communicatiesystemen is groter dan ooit.

- **Externe veiligheid in relatie tot scope**

De afgelopen jaren is de zorg over externe veiligheid en de bijbehorende maatregelen fors toegenomen. Voorbeelden zijn voertuigen en vliegtuigen die als wapen gebruikt worden. De veiligheid van politici vraagt steeds meer aandacht. Voorts mag je verwachten dat deze ontwikkeling niet zomaar stopt. De renovatie duurt immers minimaal 5 jaar. Niet uit te sluiten is dat het veiligheidsdenken in die periode weer zal veranderen en dat aanvullende maatregelen nodig zijn. Deze maatregelen worden bepaald door andere instanties dan het Rijksvastgoedbedrijf.

- **Brandveiligheid op bouwplaatsen**

Bouwplaatsen in aard en omvang zoals benodigd voor de renovatie van het Binnenhof zijn een veiligheidsrisico voor het ontstaan van brand tijdens uitvoering (zoals bij de Notre Dame) daar de vuurlast wordt vergroot (denk aan slijpen, lassen en dakbedekking branden) en vormen daarmee een risico voor de gebruikers in de directe omgeving.

- **Terrorisme en bouwplaatsen**

Bouwplaatsen zijn anno 2020 ook een risico in het voorbereiden van terroristische aanslagen. Gelet op het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland en de toegenomen kwetsbaarheid van het parlementaire proces en haar functionarissen, is een gefaseerde uitvoering waarbij gebruikers zich in de directe nabijheid van de renovatie bevinden een aanzienlijk risico. Bij een gefaseerde uitvoering zullen dagelijks honderden extra personen, voertuigen, werktuigen en grote hoeveelheden bouwmaterialen in de nabijheid komen van het parlementaire proces en de individuele parlementariërs. De screening en bewaking hiervan zal grote implicaties hebben in tijd, geld en risico's. Restrisico's zullen moeilijk tot 0 worden gereduceerd.

DTN-nummer	Publicatiedatum verandering	Niveau
DTN 1 – 7	Mei 2005	Substantieel
DTN 8 – 11	Maart 2007	Beperkt
DTN 12 - 18	Maart 2008	Substantieel
DTN 19 -31	November 2009	Beperkt
DTN 32-50	Maart 2013	Substantieel
DTN 51-heden	December 2019	Aanzienlijk

Tabel 1: Ontwikkeling van dreigingsniveaus (bron NCTV)

- **Uitvoering regeerakkoord ten aanzien bezoek 1.000 scholieren per dag**

Naar aanleiding van de motie van het lid Heijnen van 24 juni 2013 (Wetgevingsoverleg), waarin het Presidium wordt verzocht een plan uit te werken om ten minste 75% van de scholieren tot 18 jaar via ProDemos kennis te laten nemen van het werk van de Tweede Kamer, dient rekening gehouden te worden met een jaarlijks

bezoek van ruwweg 150.000 scholieren. Deze motie is gegrond in de brief van 11 oktober 2018 van het kabinet 'Elke leerling naar het parlement'. Deze toevoer van bezoekers brengt aanvullende logistieke en veiligheidstechnische uitdagingen met zich mee.

- **Logistiek en toegangsbeheer**

Inherent aan de toegenomen publieke belangstelling en het stimuleren van de transparantie van het parlementaire proces is het aantal bezoekers sterk toegenomen. Dit feit, gekoppeld aan verouderde logistiek van goederen en de opkomst van een overvloed aan bezorgdiensten, maken dat de beoogde functionele en ruimtelijke aanpassingen voor toegangsbeheer en goederenontvangst noodzakelijker is dan ooit tevoren.

- **Stikstof depositie in relatie tot uitvoering**

Tussentijds lieten berekeningen in AERIUS, het rekenmodel voor stikstofdeposities in Natura-2000 gebieden zien dat beperkte werkzaamheden voor de renovatie op het Binnenhof al leiden tot meetbare deposities in het Natura 2000-gebied Meyedel. Het bevoegd gezag heeft toen aangegeven dat op dat moment voor geen enkel bouwproject een omgevingsvergunning wordt afgegeven indien sprake is van stikstofdepositie in Natura 2000-gebieden. Dit gold toen ook voor het Binnenhof. Inmiddels lijkt emissiearm bouwen afdoende om de stikstofproblematiek op te lossen en de renovatie ongehinderd doorgang te kunnen te laten vinden.

4.2.2 Actualiteit

- **Beschikbaarheid van tijdelijke huisvesting**

Los van alle besluitvorming en de meningen daaromtrent, is de tijdelijke huisvesting gerealiseerd waarin alle functies van de Tweede Kamer op het Binnenhof en de tijdelijke satelietlocaties in gehuisvest kunnen worden. Naast het feit dat het pand gereed is voor gebruik, is er ook ervaring opgedaan met het feit dat de vooraf gestelde scope ('sober en doelmatig') in de praktijk moeilijk te handhaven is gebleken. De scope en daarmee het budget is voor deze tijdelijke huisvesting namelijk fors gegroeid in de tijd.

- **Inzichten vanuit COVID-19**

De corona-pandemie maakt gebruik van vastgoed vooralsnog anders. Er werken meer mensen thuis en als men op de werklocatie is, is het ruimtebeslag per aanwezige hoger. Er is echter voor zover ons bekend geen enkel pand in Nederland 100% geschikt voor corona-maatregelen. Zowel de bestaande als de tijdelijke locaties van het Binnenhof hebben een uitdaging om de corona maatregelen aan te kunnen. Bij de heropening van het parlementaire jaar is, binnen de mogelijkheden en beperkingen, ook weer ruimte gegeven aan openbaarheid van het parlementaire proces. COVID-19 heeft ook effect op:

- Het ontstaan van de abrupte noodzaak tot onderscheid tussen vitale en minder vitale functies en processen;
- De adaptiviteit van organisaties door versnelde invoering van alternatieve werkprocessen, waaronder videoconferenties, thuiswerken en minder fysieke bijeenkomsten;
- Eisen aan het binnenklimaat en het ruimtegebruik.

4.2.3 De mate van onzekerheid met betrekking tot wat wordt aangetroffen

Van het Binnenhof is bekend dat asbest aanwezig is. Het betreft hier ook gebouwdelen waar inmiddels (sinds 1992) de Tweede Kamer deels in is gehuisvest. Dit maakt het onmogelijk om vooraf integraal te beoordelen welke aantasting aan constructies en materialen heeft plaatsgevonden en welke werkzaamheden uitgevoerd dienen te worden om de gebouwen in deugdelijke staat te brengen.

Archeologische vondsten kunnen vertraging of scopewijziging teweegbrengen. Het is niet uit te sluiten dat archeologisch onderzoek dient te worden verricht. Hetgeen daarbij wordt aangetroffen bepaalt mede de hierbij benodigde extra doorlooptijd en eventuele scopewijzigingen.

4.2.4 Wat valt er nog te verwachten

- **Onzekere economische situatie**

De onzekere economische situatie als gevolg van de corona-pandemie brengt een mogelijke noodzaak tot bezuinigingen teweeg voor de periode na 2020.

- **Klimaat**

De verplichtingen vanuit het klimaatakkoord en de Europese richtlijn energieprestatie gebouwen (EPBD) kunnen effect hebben op eisen aan de (technische) inrichting van kantoorpanden, waaronder het Binnenhof.

- **Aanvullende scopewijzigingen**

Er kunnen aanvullende scopewijzigingen worden geïntroduceerd (bijvoorbeeld middels moties), wat effect heeft op de driehoek tijd, geld en kwaliteit.

4.3 Conclusie ten aanzien van voortschrijdend inzicht.

Geconcludeerd wordt dat de risico's vanuit zowel gebouw- als gebruikersperspectief zijn toegenomen en dat de verwachting is dat deze de komende jaren blijven toenemen en zelfs effect zullen hebben op de scope van de renovatie.

VOLLEDIGE UITHUIZING

	Gebruikersperspectief		2022 (Tijdelijke huisvesting)		2028
	2016	2020			
Brandveiligheid					
Externe veiligheid			<i>Verhoogd dreigingsniveau neemt niet af. Situatie tijdelijke huisvesting beter dan Binnenhof</i>		
Gezondheid					
Ongestoorde bedrijfsvoering			<i>Bedrijfsvoering afhankelijk van COVID-19 en mogelijk andere exogene invloeden</i>		
	Gebouwperspectief		2022 (Ontruimd Binnenhof)		2028
	2016	2020			
Brandveiligheid			<i>Aantasting constructies kan na ontmanteling worden gestopt en verholpen</i>		
Constructieve veiligheid			<i>Verbetering na ontmanteling maar bouwplaatsen hebben per definitie verhoogd risico op brand</i>		
Milieu			<i>Gedoogsituatie bemaling kan na ontmanteling worden verholpen</i>		
Functionele kwaliteit					

GEDEELTELIJK / GEFASEERDE AANPAK

Langer benodigde bouwtijd afhankelijk van vele factoren

	Gebruikersperspectief		2022 (Tijdelijke huisvesting)		2028
	2016	2020			
Brandveiligheid			<i>Brandveiligheid kan met compartimentering worden verbeterd, maar wordt weer minder door nabijheid bouwplaats</i>		
Externe veiligheid			<i>Externe veiligheid in nabijheid van bouwplaats wordt kritiek</i>		
Gezondheid			<i>Pas na ontmanteling zijn gezondheidsrisico's voldoende uit te sluiten</i>		
Ongestoorde bedrijfsvoering			<i>Risico op verstoring bedrijfsvoering door bouwplaats is groot, met daar bovenop invloed van COVID-19 of andere exogene factoren</i>		
	Gebouwperspectief		2022 (Ontruimd Binnenhof)		2028
	2016	2020			
Brandveiligheid			<i>Verbetering na ontmanteling maar bouwplaatsen hebben per definitie verhoogd risico op brand</i>		
Constructieve veiligheid			<i>Aantasting constructies kan na ontmanteling worden gestopt en verholpen</i>		
Milieu			<i>Gedoogsituatie bemaling kan na ontmanteling worden verholpen</i>		
Functionele kwaliteit			<i>Aanzienlijk risico tussentijdse verstoring bouwproces, waardoor risico op vertraging en uitloop.</i>		

5. Voortschrijdend inzicht t.o.v. afweging 2016

Hoe kan anno 2020, met de inzichten van nu, het in 2016 genomen besluit opnieuw worden beoordeeld?

1. Welke criteria zijn destijds gehanteerd en hoe zijn die destijds afgewogen?
2. Zijn er anno 2020 andere of aanvullende criteria te stellen?
3. **Wat leert ons het voortschrijdend inzicht in ten aanzien van de destijds gehanteerde afweging?**

Het doel van dit hoofdstuk is te toetsen of veranderingen in omstandigheden, regelgeving en besluitvorming en externe factoren zoals we deze anno 2020 kennen tot een andere afweging zouden hebben geleid. Hoofdstuk 5 betreft een synthese tussen de resultaten uit hoofdstuk 3 en 4.

5.1 Renovatie vanuit twee perspectieven

De renovatie kan vanuit twee perspectieven worden benaderd. Vanuit gebruikersperspectief en vanuit het gebouwperspectief (gezien vanuit de positie van de verantwoordelijke voor veilige en bedrijfszekere huisvesting).

Gebruikersperspectief

De problemen ten aanzien van brandveiligheid en de bouwkundige staat van het Binnenhof zijn publiekelijk bekend, alhoewel niet alle gebruikers de negatieve effecten aan den lijve ondervinden dankzij de permanente inspanningen van de instandhoudingsorganisatie. Voor bouw- en installatiedeskundigen staat buiten kijf dat de huidige problemen van het Binnenhof uitsluitend door middel van een renovatie en niet via regulier of groot onderhoud kunnen worden opgelost

Voor haar gebruikers is het tijdelijk verlaten van het Binnenhof als hart van de Nederlandse democratie een ingrijpende beslissing. Ondanks de beperkingen van gebouwen reikt de functie van het Binnenhof en haar directe omgeving verder dan de huisvesting in het gebouwencomplex. Zeker voor de Tweede Kamer zijn het Binnenhof en het Plein een entourage waar een belangrijk deel van de interactie met publiek en media plaatsvindt. Dat geldt in mindere mate voor Eerste Kamer en Raad van State die minder intensief van de gebouwen gebruik maken, maar op deze wijze minder interactie kennen met publiek en media.

Sommige politici waren het liefste op het Binnenhof gebleven gedurende de renovatie, maar aan de renovatie wordt echter wel de eis gesteld dat het parlementaire proces geen overlast mag ondervinden. Deze criteria leveren voor bouwen in de directe

nabijheid van de gebruikers een dilemma op, omdat "beperkte overlast" renoveren onmogelijk maakt.

De criteria zijn:

- De renovatie het parlementaire proces niet mag verstoren;
- Gebruikers tijdens de renovatie moeten beschikken over representatieve ruimtes;
- De overlast voor gebruikers beperkt moet zijn;
- De veiligheid en bedrijfszekerheid gewaarborgd moet worden.

Een gefaseerde aanpak brengt bovendien veiligheidsrisico's met zich mee. Ondanks dat wij de veiligheidsbeoordeling van de uitvoeringsvarianten voor de renovatie van het Binnenhof niet hebben kunnen inzien, leert de ervaring bij onder andere Schiphol en Luchtverkeersleiding Nederland dat de aanwezigheid van aannemers, onderaannemers in combinatie met de leveranties van toeleveranciers extra risico's met zich mee brengen, waarbij bijzondere restricties gelden en aanvullende maatregelen nodig zijn.

Wij schatten met onze ervaringen in dat gefaseerd renoveren uiteindelijk 40 tot 100% meer zal kosten dan renoveren bij een complete uithuizing. Gezien de grote veiligheidscomponent, zal dat eerder richting 100% gaan dan richting 40%.

Gebouwperspectief

Het Binnenhof bestaat uit meerdere monumentale gebouwdelen, waarbij in 1992 de nieuwbouw van de Tweede Kamer is toegevoegd. De staat van het monumentale gedeelte waarin Eerste Kamer, Raad van State, Algemene Zaken en nog een deel van de huidige Tweede Kamer zijn gehuisvest is kritiek. Groot onderhoud volstaat niet om het Binnenhof klaar te maken voor de toekomst. De lekkende gevels en daken, wateroverlast en optrekkend vocht in kelders van de monumentale panden, bepalen samen met de dringende ingrepen ten aanzien van brandveiligheid en de algehele vervanging van verouderde installaties in het gehele complex de opgave.

De brandveiligheid van het Binnenhof is kritiek. Met een pakket aan flankerende maatregelen is er sinds 2014 afgesproken met de brandweer en de gemeente Den Haag dat er tijdelijk niet gehandhaafd wordt op het gebruik van het Binnenhof. Bij eventuele brand lopen bewoners & bezoekers geen gevaar, maar de Veiligheidsregio heeft daarbij te kennen gegeven de panden niet te kunnen redden. Dit staat op gespannen voet met de zorgplicht vanuit de Woningwet en Erfgoedwet. Verdere verlenging van de huidige situatie, met name van de panden van Raad van State, Eerste Kamer en Algemene Zaken achten wij ingeval van een incident niet achteraf te verantwoorden.

5.2 Bevindingen ten aanzien van de afweging

Ten aanzien van de criteria waarmee in 2016 de afweging is gemaakt tussen een renovatie ineens (met volledig uitverhuizing van de gebruikers) en de alternatieven van gefaseerde renovatie valt met inzichten anno 2020 beperkt verschil te constateren.

Wat opvalt is dat destijds bij de uitwerking van uitvoeringsvarianten primair gezocht is naar verkorting van de uitvoeringsperiode, met het doel de overlast voor de gebruikers te beperken. Met faseringen, alternatieve bouwstromen en slimme bouwlogistiek lag de focus daarbij op de gebouwen en niet op de gebruiker.

Noodzaak en urgentie voor de verschillende gebouwen en hun gebruikers is verschillend. Bij een deel van de gebouwen is dit een nijpend risico in het behoud van gebouwen en het functioneren van gebouwinstallaties. In het recenter gebouwde en gerenoveerde deel is dit een logistiek- en veiligheidsrisico.

Uitverhuizen is noodzakelijk

In de huidige situatie van instandhouding wordt overlast voor het parlementaire proces niet geaccepteerd. Gedurende een aantal jaren is gebleken dat, bij het terugroepen van de Tweede Kamer tijdens een reces, de op dat moment in uitvoering zijnde bouwwerkzaamheden per direct moesten worden stilgelegd. Stilleggen van de renovatie vanwege incidenten zal automatisch tot vertraging van de gehele renovatie leiden.

Daar komt bij dat de recesperiodes sowieso te kort zijn om de benodigde werkzaamheden, zelfs verdeeld over meerdere perioden, uit te kunnen voeren. Er bestaat daarmee een grens aan de hoeveelheid werkzaamheden welke gelijktijdig veilig en verantwoord in een gebouw kunnen worden uitgevoerd.

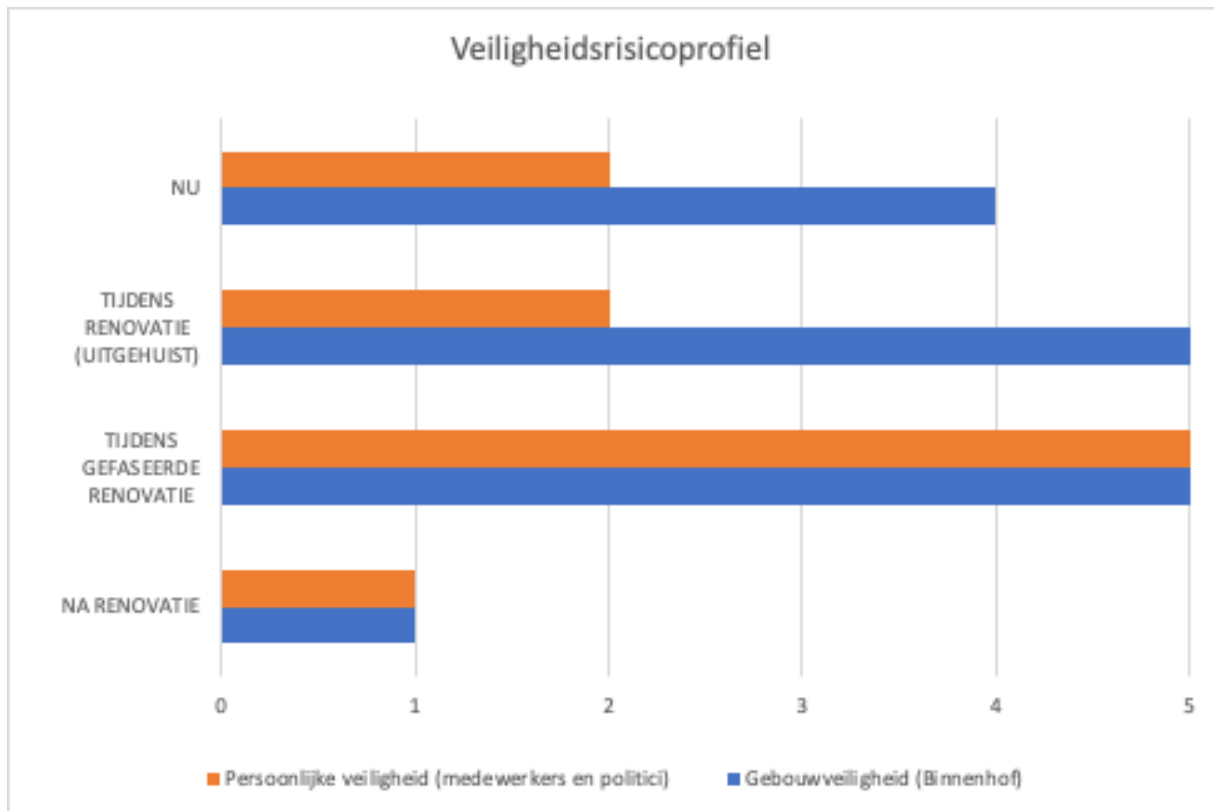
Vanwege hedendaagse dreigingsniveaus dient bovendien, bij bouwwerkzaamheden in nabijheid van kritische operationele processen, de integrale veiligheid te worden beoordeeld.

Of, en op welke wijze, de veiligheidsrisico's van het bouwen in de nabijheid van het parlementair proces zijn beoordeeld en meegewogen hebben wij niet kunnen inzien. In de uitvoeringsvarianten zoals onderzocht door ARCADIS en Twijnstra Gudde uit 2015 en 2016 hebben we deze overwegingen in ieder geval niet aangetroffen.

De restricties en benodigde maatregelen zijn de afgelopen jaren als gevolg van terroristische aanslagen en terroristische dreiging aangescherpt. Het maakt in de afweging tussen de onderzochte uitvoeringsvarianten een groot verschil of gebouwd moet worden nabij het parlementair proces of niet. Zowel voor de veiligheidsrisico's van de in het parlementair proces werkzame personen, als voor de organisatie van de bouw.

In onderstaande figuur is een schematische indicatie gegeven van de veiligheidsrisico's in iedere fase en scenario. Op een schaal van 0 tot 5 is een indicatie gegeven van het

risico rond persoonlijke en gebouw-veiligheid. Brandveiligheid is nu al een groot risico, maar zal tijdens renovatie zeker niet minder worden (vb Notre Dame). De persoonlijke veiligheid van staf en politici zal fors toenemen in geval van gefaseerde uitvoeringen. De nabijheid van een bouwproces brengt namelijk vele extra risico's met zich mee.

Gevoeligheid versus scenario's

De complexiteit van het Binnenhof, de onzekerheid van hetgeen er tijdens de renovatie aangetroffen wordt, in combinatie met verschillende gebruikersorganisaties met ieder afzonderlijke eisen, geeft een verhoogde kans op een bouwproces dat anders loopt dan verwacht. Als er sprake is van een onverwachte gebeurtenis dan zullen de aannemers de planning moeten aanpassen of gaan switchen tussen bouwdeelen. Dit kan aanzienlijk flexibeler indien er tijdens de renovatie op meerdere plekken tegelijk gewerkt wordt. De bouwers kunnen simpelweg de prioriteit (al dan niet tijdelijk) verleggen naar andere gebouwonderdelen.

Indien er gefaseerd gerenoveerd wordt, zal de overlast beperkt moeten worden op het parlementaire proces (gestelde eis). Bouwers zullen politieke recessen willen gebruiken voor werkzaamheden die overlast veroorzaken. Dit is echter een kwetsbaar onderdeel van de algehele planning, omdat de afgelopen jaren meerdere recessen onderbroken zijn vanwege politieke urgente kwesties. Dit heeft in die situatie forse effecten op de algehele planning.

Het is aannemelijk te verwachten dat de planning van de renovatie kwetsbaar is. De mogelijkheid om tegenvallers op te vangen in de planning is echter aanzienlijk kleiner wanneer gefaseerd gerenoveerd wordt. Het risico op uitloop en een grotere beïnvloeding van het politieke proces is daarmee kleiner bij uithuizing dan bij gefaseerd renoveren.

6. Conclusies

Urgentie en noodzaak

Uit onze analyse blijkt dat urgentie en noodzaak voor een renovatie van het Binnenhof niet ter discussie staan. Er zijn voldoende betrouwbare onderzoeken voorhanden die dat bevestigen. Er wordt op dit moment gewerkt vanuit een situatie met een pakket aan maatregelen om niet te hoeven handhaven, die vanuit de brandweer en gemeente als ongewenst en eindelijk beschouwd worden.

Noodzaak en urgentie zijn verschillend vanuit gebouw- versus gebruikersperspectief en verschilt ook nog eens tussen de verschillende gebouwen. Bij een deel van de gebouwen is dit een nijpend risico in het behoud van gebouwen. In het recenter gebouwde en gerenoveerde deel is dit een logistiek- en veiligheidsrisico. Bij alle gebouwen dienen de gebouwinstallaties dringend integraal vervangen te worden.

Inmiddels hebben de Eerste Kamer en Raad van State aangegeven in 2021 te gaan verhuizen (interview van de voorzitter van de Eerste Kamer bij NPO-radio 1 op 20 november j.l.).

Besluitvorming

Hoewel de afweging en besluitvorming rond de varianten destijds (2014-2016) niet geheel eenduidig waren (er zijn gaandeweg meer criteria toegevoegd), is de destijds gekozen oplossing met de inzichten van nu nog steeds de te prefereren keuze.

De variant 'Integraal uithuizen naar een tijdelijke locatie' stond immers voortdurend centraal en daarmee kunnen wij het gevoel van Tweede Kamer niet ontkrachten dat er schijn is van een doelredentatie. Daarmee zijn de gehanteerde varianten en criteria verschillend en varianten zijn niet allemaal even eenduidig beoordeeld.

Effecten huidige omstandigheden

In de periode 2014-2016 zijn diverse varianten voor de renovatie afgewogen. De opdracht was om in beeld te brengen welke wijzigingen er ten opzichte van die periode zijn in omstandigheden, regelgeving en besluitvorming en in welke mate die de afweging van de varianten beïnvloeden.

De wijzigingen in regelgeving zijn beperkt. Het betreft veelal wijzigingen in nieuwbouw en aangezien het Binnenhof alleen maar bestaande bouw is, raakt dit het renovatieproces nauwelijks.

De omstandigheden zijn wel degelijk anders. De veranderingen met de grootste invloed zijn:

- **Het gebruik en de gebruikers van de Tweede Kamer**

Er is een toenemende behoefte het parlementair proces open en zichtbaar voor het publiek te voeren. Naast openbaarheid van vergaderingen en mogelijkheid voor het aanbieden van petitie is er toenemende belangstelling om het Binnenhof als toerist te bezoeken. Sinds 2018 is er ingevolge het regeerakkoord een extra toestroom van duizenden scholieren. Dit geeft, met de inmiddels aangescherpte risicobeoordeling van veiligheid, een logistiek knelpunt en extra veiligheidsrisico's. Dit impliceert dat de renovatie niet uitsluitend wordt gedreven door de slechte technische staat van de oudere panden, maar ook door benodigde functionele en ruimtelijke ingrepen. Vanuit dit perspectief is een mensenstroom naast een bouwlocatie niet aan te raden.

- **We hebben te maken met een corona-pandemie**

De corona-pandemie maakt gebruik anders. Er werken meer mensen thuis en als men er is, neemt het ruimtebeslag toe. Er is echter nagenoeg geen enkel pand in Nederland 100% geschikt voor corona-maatregelen. Zowel de bestaande als de tijdelijke locaties van het Binnenhof hebben een uitdaging om de corona maatregelen aan te kunnen, maar de praktijk van de laatste maanden laat zien dat het werkbaar is. Niet vaststaat of Covid-19 in de tijdelijke huisvesting tot grotere uitdagingen leidt dan op het Binnenhof. Bij de heropening van het parlementaire jaar is, binnen de mogelijkheden en beperkingen, ook weer ruimte gegeven aan openbaarheid van het parlementaire proces.

- **De tijdelijke huisvesting van de Tweede Kamer is gereed**

Geconstateerd is dat bij de realisatie van de tijdelijke huisvesting de vooraf gestelde scope ('sober en doelmatig') in relatie tot geld en tijd in de praktijk moeilijk te handhaven bleek. Verwacht wordt dat bij de renovatie van het Binnenhof er eveneens het risico op aanvullende wensen groot is.

De scope van de renovatie zal om genoemde reden onder druk komen te staan. Om in te kunnen spelen op nieuwe wensen is flexibiliteit in de uitvoering nodig.

- **De aandacht voor externe veiligheid is toegenomen.**

De afgelopen jaren is de zorg over externe veiligheid en de bijbehorende maatregelen fors toegenomen. Voorbeelden zijn voertuigen en vliegtuigen die als wapen gebruikt worden. De veiligheid van politici vraagt steeds meer aandacht. Voorts mag je verwachten dat dit proces niet zomaar stopt. De renovatie duurt immers minimaal 5 jaar. De verwachting is dat het veiligheidsdenken in die periode weer zal veranderen en dat aanvullende maatregelen nodig zijn. Deze maatregelen worden opgelegd door andere instanties dan het Rijksvastgoedbedrijf. Bij een gefaseerde uitvoering zullen dagelijks honderden extra personen, voertuigen, werktuigen en grote hoeveelheden bouw materiaal in de nabijheid komen van het parlementaire proces en de individuele parlementariërs. De screening en bewaking hiervan zal grote implicaties hebben in tijd, geld en risico's.

Qua besluitvorming is er een rode draad dat het Rijksvastgoedbedrijf op inhoud (vanuit de gebouwen), en geredeneerd vanuit het bouwproces, gebruikers van het Binnenhof probeert te overtuigen van de te volgen route. Het parlement is echter geen gebruiker maar opdrachtgever en budgetverstrekker.

Met name het Presidium en de Tweede Kamer redeneren meer vanuit het gebruik en daarmee is een continue spanning in besluitvorming voelbaar in de verslagen en documentatie.

Varianten die afwijken van integrale uithuizing zullen altijd effecten hebben op het gebruik, de samenwerking tussen de verschillende gebruikers op het Binnenhof, de veiligheid, de tijd en de kosten. Indien de gebruikers van het Binnenhof gefaseerd willen renoveren zonder te verhuizen, zal men ook het eigenaarschap en daarmee de verantwoordelijkheid moeten nemen op de consequenties.

Eindconclusies

Op inhoud en veiligheid is integrale uithuizing van de activiteiten van het Binnenhof op dit moment nog steeds de beste keuze om binnen de projectkaders te blijven. Hindervrij gefaseerd renoveren achten wij niet reëel.

Iedere afwijking op volledige uithuizing leidt tot significant meer veiligheidsrisico's, en daarmee op uitloop van tijd en geld. Wij schatten een budgettoename van 40 tot 100% plausibel. Op basis van de huidige situatie is een heroverweging van het destijds gekozen ongefaseerde verbouwing inclusief verhuizing niet opportuun. Hoewel een fasering in technische zin niet onmogelijk is, zijn de consequenties fors en deze zullen ingeschat en gedragen moeten worden. Een fundamentele koerswijziging ten opzichte eerder genomen besluiten door de Tweede Kamer (bekrachtigd door de Eerste Kamer), vraagt een expliciet politiek besluit.

Geconcludeerd wordt dat flexibiliteit in de uitvoering gewenst zal zijn bij de renovatie van het Binnenhof. Dit komt voort uit de analyse dat er met een grote mate van zekerheid veranderingen in de uitvoeringsvolgorde en scope verwacht kunnen worden. Deze worden veroorzaakt door: aanvullende wensen vanuit gebruikers, voortschrijdend inzicht in veiligheidsmaatregelen en voortschrijdend inzicht in de werkelijke bouwkundige toestand van het Binnenhof.

Wat dit laatste punt betreft: zodra aannemers echt aan het werk gaan in de gebouwen, zal duidelijk worden wat er constructief gaande is als men in staat is deze bouwdelen vrij te maken.

Bij gefaseerde renovatie wordt de mogelijkheid om flexibel te reageren op hetgeen wordt aangetroffen tijdens de renovatie fors beperkt. De uitvoerende aannemers kunnen in die situatie niet zomaar switchen tussen gebouwen of activiteiten om de voortgang te

waarborgen. Wij concluderen dat uithuizing de meest robuuste variant is om uitvoeringsafwijkingen/tegenvallers bij de renovatie op te vangen.

7. Validatie

Gelet de korte doorlooptijd van deze opdracht was het niet mogelijk een allesomvattend beeld te krijgen van de renovatieopgave en de hiermee samenhangende functionele en ruimtelijke aanpassingen.

Daar komt bij dat een deel van dat beeld, onderhevig aan vertrouwelijkheid vanwege veiligheid, niet ter inzage is gegeven. Zo hebben wij geen inzicht in de scope en ruimtelijke- en technische uitwerking van de benodigde veiligheidsmaatregelen.

De analyse van de besluitvorming en inhoud van de verschillende varianten heeft plaatsgevonden op basis van de stukken zoals verwoord in bijlage III.

Wij hebben ons voor deze marginale toets beperkt tot enige ter beschikking gestelde informatie over de onderzochte uitvoeringsvarianten, de technische staat van de panden, brandveiligheid, wateroverlast en de wijze waarop instandhouding momenteel plaatsvindt. Deze hebben wij gespiegeld aan eigen ervaringen en kennis omtrent het veilig gebruik van gebouwen en verantwoorde instandhouding van vastgoed.

De inschattingen van kostenstijgingen in geval van gefaseerde renovatie, zijn gebaseerd op onze ervaringen. Nadere uitwerking kan deze inschattingen harder maken.

Bijlage I. **Tijdelijk besluitvorming**

22 september 2014

Er worden drie scenario's van renovatie uitgewerkt door het Rijksvastgoedbedrijf (hierna RVB).

- Scenario 1 (hierna V1) betreft een volledig gefaseerd scenario en beslaat 13 jaar.
- Scenario 2 (hierna V2) betreft een beperkt gefaseerd scenario en beslaat 7 jaar.
- Scenario 3 (hierna V3) betreft een volledige uithuizing en beslaat 5 jaar.

6 oktober 2014

De drie scenario's worden behandeld in de Bestuurlijke Stuurgroep Renovatie Binnenhof. De bestuurlijke stuurgroep besluit dat V2 niet levensvatbaar is:

- "De variant kost meer, heeft een langere doorlooptijd, en de gebruikers moeten toch weg uit het Binnenhof."

26 maart 2015

In een brief aan het presidium, geschreven door de BBC, wordt gepleit voor uitbreiding van het aantal scenario's. Dit vormt de aanleiding voor de rapportage van Arcadis van 1 september 2015.

- "[...] de commissie [is] van mening dat er naast de bestaande varianten, meer varianten in beeld moeten worden gebracht alvorens een gedegen en weloverwogen besluit kan worden genomen over de hoofdrichting van de renovatie van het Binnenhof"

22 juni 2015

In een brief aan het presidium, geschreven door de BBC, wordt gesteld dat "de in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf door Arcadis opgestelde alternatieve uitvoeringsvarianten [...] in de ogen van de commissie nog niet volledig [zijn]."

6 juli 2015

Onder leiding van Spies adviseert de bestuurlijke stuurgroep renovatie Binnenhof om “te kiezen voor de variant waarin de renovatie in één keer wordt uitgevoerd. Dit is technisch en financieel de meest aantrekkelijke variant en bovendien het minst risicovol.”

- Scenario 3 blijft over.

1 september 2015

In deze rapportage van Arcadis worden de drie originele varianten van het RVB getoetst en worden andere scenario's onderzocht. De nieuwe scenario's zijn de volgende:

- Scenario V4 - '2.5 jaar' - Het is onmogelijk gebleken in 2.5 jaar te renoveren.
- Scenario V5 - '5 bouwstromen' - kortere werktijd met hogere kosten.
- Scenario V6 - '8 bouwstromen' - geen tijdwinst ten opzichte van V5.
- Scenario V7 - 'Geen WKO' - Het weglaten van WKO is niet van invloed op de planning.
- Scenario V9 - 'deeloplevering' - Versnelde terugkeer EK, RVS, AZ is mogelijk na 2,7 jaar.
- Scenario V10 - 'deeloplevering gebouw N' - Eerdere terugkeer TK - geen verkorting bouwtijd.

18 november 2015

In een brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst aan de voorzitter van de Tweede Kamer wordt geconcludeerd dat 5 van de 11 varianten resterend. De overige varianten vallen af omdat deze niet technisch uitvoerbaar zijn of geen meerwaarde hebben. Als belangrijkste criteria wordt genoemd dat:

- De renovatie het parlementaire proces niet mag verstoren;
- Gebruikers tijdens de renovatie moeten beschikken over representatieve ruimtes;
- De overlast voor gebruikers beperkt moet zijn;
- De veiligheid en bedrijfszekerheid gewaarborgd moet worden.

10 december 2015

Een kamermeerderheid gaat akkoord met variant 3 van de renovatie. Echter worden nog enkele moties ingediend. Uit twee moties van Koolmees (kamerstukken 9 en 10) vloeien twee varianten.

- De eerste motie verzoekt variant 2 (V2) verder uit te werken. Deze variant is op 6 oktober 2014 door de bestuurlijke Stuurgroep Renovatie Binnenhof verworpen.
- De tweede motie verzoekt een nieuw uit te werken variant (V12), gebaseerd op V2. Deze variant zoekt naar een versnelde deeloplevering tegen beperkte meerkosten.

11 april 2016 (geredigeerd van 25/03/16)

In deze rapportage van Arcadis worden aanvullende varianten voor de renovatie van het Binnenhof benoemd. Volgende op de moties van Koolmees worden twee varianten aangepast:

- Variant 2 wordt herzien. In variant 2 worden eerst Algemene Zaken, Eerste Kamer en Raad van State gerenoveerd en daarna de Tweede Kamer. De doorlooptijd bedraagt 7 jaar.
- Variant 12 wordt opgesteld. In variant 12 worden eerst Algemene Zaken, Eerste Kamer en Raad van State gerenoveerd. Daarna wordt de Tweede Kamer gefaseerd gerenoveerd. De doorlooptijd bedraagt 21 jaar.

11 april 2016

In een gesprek tussen de architecten, de projectdirecteur, rijksbouwmeester en projectmanager renovatie worden varianten 2, 3, 9 en 12 besproken op basis van aanvullende rapporten van Arcadis (11 april) en Twynstra Gudde (12 april officiële datum).

- Geconcludeerd wordt dat V12 niet haalbaar is.
- De keuze tussen varianten V2, V3 en V9 wordt aan de politiek overgelaten.

12 april 2016

In een rapport van Twynstra Gudde - in opdracht van het RVB - wordt het Aanvullende Onderzoek (variantenstudie Binnenhof door Arcadis d.d. 11/04/16, en rapportages Binnenhof aanvullende varianten maart 2016 en de financiële rapportage door RVB en Vitruvius April 2016) gevalideerd.

- Twynstra Gudde geeft aan dat de uitwerking in de brondocumenten volledig, juist en aannemelijk is uitgevoerd, en daarmee een goede basis vormt voor beantwoording van de moties.
- Er dient meer aandacht geschonken te worden aan risico's van V2 ten opzichte van V3.
- De relatief korte doorlooptijd van 12,5 jaar voor V12 (door RVB) wordt realistischer geacht dan de doorlooptijd van 21 jaar (door Arcadis).

13 september 2016

In een brief van de Eerste Kamer aan de minister van Wonen en Rijksdienst stemt de Eerste Kamer in met de door het kabinet voorgestelde variant 3, onder voorwaarde dat mogelijkheden voor een eerdere terugkeer van de Eerste Kamer ten volste worden benut.

- De minister geeft in reactie op 14 september aan zich maximaal in te zullen spannen om de Eerste Kamer eerder terug te laten keren dan na 5,5 jaar. Dit wordt mede gerealiseerd door het verzoek op te nemen in het Programma van Eisen, in de planvorming met uitvoerende partijen, en het te hanteren als toetsingscriterium bij het beoordelen van de voorstellen.
- Met deze beslissing zijn beide kamers akkoord met variant 3. Deze variant wordt de periode volgende op dit besluit verder uitgewerkt.

Bijlage II. **Overzicht renovatievarianten**

V1	Sterk gefaseerde renovatie
Op basis van Beschrijving	Basisvariant V1 Het Binnenhof wordt per fase gerenoveerd. Het te renoveren deel moet daarvoor ontruimd worden en de gebruikers moeten elders onderdak vinden in tijdelijke huisvesting. De tijdelijke huisvesting dient in de nabijheid van het Binnenhof gesitueerd te zijn, omdat het parlementaire proces op het Binnenhof blijft plaatsvinden. De omvang van de tijdelijke huisvesting, de schuifcapaciteit, bepaalt het aantal fasen.
Kosten	600 miljoen euro
Doorlooptijd	Minimaal 13 jaar
Afweging	Lange doorlooptijd, complexiteit vanwege 11 fasen, extra kosten en relatief veel (bouw)hinder voor gebruikers.
V2a	Gefaseerde renovatie
Op basis van Beschrijving	Basisvariant V2 In deze variant blijft het Binnenhof tijdens de renovatie gedeeltelijk in gebruik. De renovatie wordt in twee fasen uitgevoerd. De gebruikers worden in elke fase geheel uitgehuisd. In de eerste fase worden het Ministerie van Algemene Zaken en de Eerste Kamer in hun geheel verhuisd naar de tijdelijke huisvesting (het Lange Voorhout 34-36/ Kazernestraat, de huidige huisvesting van de Hoge Raad, en een deel van de Grafelijke Zalen) en worden de betreffende gebouwdelen op het Binnenhof gerenoveerd. De doorlooptijd van de eerste fase is ca. 3 jaar. Tegelijkertijd worden de bestaande gebouwdelen van de Raad van State en de Tweede Kamer in stand gehouden. Na afronding van de eerste fase zullen op hun beurt de Raad van State en de Tweede Kamer verhuizen naar de tijdelijke huisvesting (respectievelijk naar de Grafelijke Zalen en de Bezuidenhoutseweg 67, de huidige huisvesting van het Ministerie van Buitenlandse Zaken), waarna de tweede fase van de renovatie zal starten. De doorlooptijd van de tweede fase is ca. 4 jaar. De doorlooptijd voor deze variant is geschat op 7 jaar (inclusief 10 maanden onvoorzien).
Kosten	500 - 600 miljoen euro
Doorlooptijd	Minimaal 7 jaar
Afweging	Vervallen: "meer nadelen dan voordelen"

V2b Gefaseerde renovatie

Op basis van	Optimalisatie V2 - Deze variant is uitgewerkt naar aanleiding van Motie Koolmees (10/12/2015)
Beschrijving	In variant 2 worden eerst Algemene Zaken, Eerste Kamer en Raad van State gerenoveerd en daarna de Tweede Kamer. De doorlooptijd van variant 2 is berekend op 7 jaar. Hierin is de verwachte doorlooptijd van de 1e fase ongeveer 3 jaar en de doorlooptijd van 2e fase ongeveer 4 jaar. Dit betekent ten opzichte van de variant 3 (kort) een bouwtijdverlenging van 1,5 jaar.
Kosten	525 miljoen euro
Doorlooptijd	7 jaar
Afweging	Niet haalbaar vanwege mogelijke op bezwaren stuiten bij omgeving en gemeente, kost meer geld.

V3 Integrale renovatie

Op basis van	Basisvariant V3
Beschrijving	Bij deze variant kan de renovatie in het gehele complex gelijktijdig worden uitgevoerd. De gebruikers van het Binnenhof verhuizen allemaal in één keer naar de twee tijdelijke locaties: de Raad van State en het Ministerie van Algemene Zaken naar het Lange Voorhout 34-36/Kazernestraat (de huidige huisvesting van de Hoge Raad) en de Eerste en Tweede Kamer naar de Bezuidenhoutseweg 67 (de huidige huisvesting van het Ministerie van Buitenlandse Zaken).
Kosten	475 miljoen euro
Doorlooptijd	5.5 jaar
Afweging	Meest kansrijke alternatief

V4 Gehele renovatie in 2,5 jaar

Op basis van	Optimalisatie V3
Beschrijving	Onderzocht is of een variant mogelijk is waarbij het Binnenhof volledig wordt ontruimd en de uitvoering van de (complete reikwijdte van de) renovatie niet langer duurt dan 2,5 jaar. Onderzoek laat zien dat deze variant niet realistisch is. Hierbij is in ogenschouw genomen: de omvang van de ingrepen, het monumentale karakter van het complex (wat specifieke ontwerp oplossingen eist), de schaarste aan beschikbare vakdisciplines in de markt tijdens de uitvoering (bijvoorbeeld voor de nieuwe leien dakbedekking van een belangrijk deel van het complex) en de veelheid aan asbestsanering.
Kosten	Onbekend
Doorlooptijd	2,5 jaar
Afweging	Geconcludeerd is, dat het technisch niet mogelijk is alle ingrepen die noodzakelijk zijn om gebreken op te lossen en te voldoen aan wet- en regelgeving in 2,5 jaar te realiseren. Deze variant is daarom niet verder meegenomen.

V5 Versnelling door 5 bouwstromen

Op basis van Beschrijving	Optimalisatie V3 De eerdergenoemde variant 3, waarbij het Binnenhof geheel wordt ontruimd, gaat uit van 2 bouwstromen. Aanvullend is onderzocht of met toepassing van 5 bouwstromen een versnelling van de renovatie kan worden bewerkstelligd. Er is gezocht naar de mogelijkheden om de aan- en afvoer van bouwstromen te scheiden en daarmee de bouwlogistiek te optimaliseren.
Kosten	487 miljoen euro
Doorlooptijd	5,4 jaar
Afweging	Onbekend

V6 Versnelling door 8 bouwstromen

Op basis van Beschrijving	Optimalisatie V3 De eerdergenoemde variant 3, waarbij het Binnenhof geheel wordt ontruimd, gaat uit van 2 bouwstromen. Aanvullend is ook onderzocht wat het effect is van toepassing van 8 bouwstromen. Bij deze aanpak wordt de logistieke organisatie van de bouwwerkzaamheden renovatie (nog) complexer.
Kosten	482,5 miljoen euro
Doorlooptijd	5,4 jaar
Afweging	Het effect hiervan is dat er geen tijdwinst is ten opzichte van de aanpak met 5 bouwstromen. De variant met 8 bouwstromen wordt daarom niet verder in de afweging betrokken.

V7 Geen Warmte Koude Opslag

Op basis van Beschrijving	Optimalisatie V3 Naast het onderzoek met verschillende bouwstromen is op verzoek van de bouwbegeleidingscommissie van de Tweede Kamer onderzocht of een versnelling van het renovatieproces gerealiseerd kan worden door het systeem van Warmte-Koude-Opslag (WKO) buiten de renovatie te houden, en in de plaats hiervan een traditionele opwekking toe te passen.
Kosten	Onbekend
Doorlooptijd	Uit het onderzoek blijkt dat het toepassen van een WKO geen invloed heeft op de doorlooptijd van de renovatie maar wel een langere voorbereidingstijd eist.
Afweging	Het weglaten van een WKO-systeem is niet van invloed op de doorlooptijd en vervalt om deze reden.

V8		Dag en nacht werken
Op basis van Beschrijving	Optimalisatie V3	Onderzocht is of er tijdens de renovatie dag en nacht en in het weekend gewerkt kan worden om zo een versnelling van de renovatie te realiseren.
Kosten	Onbekend	
Doorlooptijd	Onbekend	
Afweging		De variant om in meerdere ploegendiensten te werken is, gezien de personeelsbezetting (met een piek van 2200 personen per dag) en het grote aantal vervoersbewegingen (ca. 200 per dag), niet realistisch. Bovendien heeft de gemeente Den Haag aangegeven dat er niet s' avonds en 's nachts gewerkt mag worden met het oog op het beperken van overlast voor de omgeving.
V9		Eerdere terugkeer EK, AZ, RvS
Op basis van Beschrijving	Optimalisatie V3	Binnen deze variant wordt er wel van uitgegaan dat het Binnenhof- complex bij de start geheel beschikbaar is voor de renovatie. Gezien de verschillende gebouwgroottes en de afhankelijkheid van de gebouwen- delen ten opzichte van elkaar leent de combinatie van de gebouwen van het Ministerie van Algemene Zaken, Eerste Kamer en de Raad van State zich het beste om daar gebruikers eerder terug te laten keren. In samenhang daarmee kan ook de toegang tot en de doorloop over het Binnenhof vrijgegeven worden voor publiek.
Kosten	478,5 miljoen euro	
Doorlooptijd	6,4 jaar	
Afweging		Deze variant valt af in verband met beperkte versnelling, overlast omgeving en overlast gebruikers na de eerdere inhuizing van EK, AZ & RvS.
V10		Deeloplevering gebouw N (Tweede Kamer)
Op basis van Beschrijving	Optimalisatie V3	Variante 10 is in het leven geroepen vanuit het verzoek van de Tweede kamer om de plenaire zaal met alle ondersteunende ruimtes en gebouwdelen zo kort mogelijk te verlaten. Deze plenaire zaal is gesitueerd in gebouw N. Evenals variant 9 vraagt deze variant een aantal grootschalige ingrepen in de gevels van het complex. Met deze ingreep is het mogelijk om gebouwdeel N na ruim 3 jaar weer in gebruik te nemen. Het overige deel van de Tweede Kamer komt na ruim 5 jaar weer in gebruik.
Kosten	482,6 miljoen euro	
Doorlooptijd	6,7 jaar	
Afweging		Voortgezet gebruik van de plenaire zalen van de Eerste en Tweede Kamer is technisch onmogelijk omdat in beide zalen en de directe omgeving van de zalen omvangrijk werk vereist is. Dit maakt het uitvoeren van werkzaamheden in weekenden of recessen niet haalbaar. In de Eerste Kamer zal de boven de plenaire zaal liggende dakconstructie worden verbeterd, wat gebruik van de plenaire zaal ten tijde van de werkzaamheden onmogelijk maakt. Voor de Tweede Kamer geldt dat de, om de plenaire zaal liggende ruimten zoals de hal en de gangen, de logistieke hoofdweg vormen voor de renovatie. Het is onwerkbaar om deze ruimten permanent beschikbaar te houden voor het parlementair proces.

V11**Hofvijver gebruiken voor extra ruimte****Op basis van Beschrijving**

Optimalisatie - V1
Om de sterk gefaseerde variant 1 te optimaliseren is variant 11 onderzocht, waarbij de ruimte van het Binnenhof wordt uitgebreid door tijdelijk extra ruimte te creëren op pontons in de Hofvijver. De beweegreden voor variant 11 is het uitbreiden van werkruimte direct grenzend aan het Binnenhof, waarmee de schuifcapaciteit wordt vergroot. Hierdoor zouden minder dan 11 fasen (van variant 1) benodigd zijn. Met de vermindering in aantal fasen wordt tegemoetgekomen aan de wens van de gebruikers om het Binnenhof niet te hoeven verlaten en toch de totale doorlooptijd te verminderen.

Kosten

640-650 miljoen euro

Doorlooptijd

Geen versnelling ten opzichte van V1.

Afweging

Hoge meerkosten ten behoeve van tijdelijke huisvesting op Hofvijver en complexiteit van het bouwproces. Daarbij komen kosten voor instandhouding van nog niet gerenoveerde delen van het complex, de beveiliging en extra bouwplaatskosten. Het vergund krijgen van de tijdelijke bebouwing is onzeker, en de totale logistiek van de renovatie in deze variant is zeer complex. Dit gaat gepaard met hoge uitvoeringsrisico's.

V12**Tweede kamer blijft zo lang mogelijk functioneren****Op basis van Beschrijving**

V2 - Deze variant is uitgewerkt naar aanleiding van Motie Koolmees (10/12/2015) Op 10 december 2015 dient dhr. Koolmees een motie in om variant 2 verder uit te werken in een nieuwe variant (12). Het primaire doel van de nieuwe variant is een oplossingsrichting te onderzoeken waarin de Tweede Kamer zo lang mogelijk kan blijven functioneren op het Binnenhof.

In variant 12 worden eerst Algemene Zaken, Eerste Kamer en Raad van State gerenoveerd. Daarna wordt de Tweede Kamer gefaseerd gerenoveerd.

Kosten

604 miljoen euro

Doorlooptijd

21 jaar

Afweging

In variant 12 ontstaan grote risico's met betrekking tot de uitvoering, waarbij verschillende verkeersstromen (publiek, gebruikers en bouwers) onafhankelijk van elkaar moeten kunnen functioneren. De risico's uit het oogpunt van veiligheid, beveiliging, brand en gezondheid voor de gebruikers en bezoekers van het Binnenhof zijn dermate groot dat deze niet voldoende beperkt kunnen worden. Tevens wordt verwacht dat uitvoerende partijen terughoudend zullen zijn in het aannemen van deze opdracht als gevolg van de risico's die zich voordoen.

Bijlage III. Literatuurlijst

- Kamerstuk 33609, nr. 9, d.d. 24-06-2013.
- Kamerstuk 34293, nr. 1 t/m nr. 96, in de periode 06-07-2015 t/m 03-07-2016.
- Kamerstuk 35166, nr. 6, d.d. 09-05-2019.
- Verbeet, G., Brief betreffende Binnenhof: vaststelling van de tijdelijke oplossing voor openbare commissievergaderingen van de Eerste Kamer, d.d. 20-08-2010.
- Rijksgebouwendienst in samenspraak met de Eerste Kamer, Raad van State, Tweede Kamer, Ministerie van Algemene Zaken en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Intentieovereenkomst huisvestingsopgave Binnenhof, d.d. 28-10-2010.
- Rijksgebouwendienst, Brief betreffende Toelichting Intentieovereenkomst Binnenhof aan dhr. Van Boxtel, d.d. 14-12-2010.
- Rijksvastgoedbedrijf, Renovatie Binnenhof, tijdelijke huisvesting ('kolom 2') onderzoek, d.d. 22-09-2014.
- Rijksvastgoedbedrijf, Renovatie Binnenhof, tijdelijke huisvesting ('kolom 2') vervolgonderzoek, d.d. 12-01-2015.
- Rijksvastgoedbedrijf, Verslag overleg brandveiligheid Binnenhof, d.d. 09-02-2015.
- AskonEDENarchitectuur, Notitie Renovatieplan Binnenhofcomplex Den Haag, d.d. 25-02-2015.
- Elias, T., Brief betreffende Renovatie Binnenhof aan het Presidium, d.d. 26-03-2015.
- Spies, J.W.E., Brief betreffende Renovatie Binnenhof aan het Presidium, d.d. 23-04-2015.
- Elias, T., Brief betreffende Renovatie Binnenhof aan het Presidium, d.d. 02-06-2015.
- Bakker, H.W., Brief betreffende Renovatie Binnenhof aan de Bouwbegeleidingscommissie, d.d. 11-06-2015.
- Rijksvastgoedbedrijf, Concept reikwijdte Renovatie Binnenhof, d.d. 18-06-2015.
- Elias, T., Brief betreffende Renovatie Binnenhof aan het Presidium, d.d. 22-06-2015.
- Rijksvastgoedbedrijf, Renovatie Binnenhof - Aanleiding, noodzaak en mogelijkheden aanpak, d.d. 24-06-2015.
- Dijkmeester, P., Brief betreffende Renovatie Binnenhof aan het Presidium, d.d. 24-06-2015.
- Bakker, H.W., Brief betreffende Renovatie van het Binnenhof aan het Presidium, d.d. 25-06-2015.
- Twynstra Gudde, Validatie Renovatie Binnenhof, d.d. 01-07-2015.
- ARCADIS, Binnenhof - Den Haag Varianten Onderzoek gericht op verkorten doorlooptijden, d.d. 01-09-2015.
- Rijksvastgoedbedrijf, Factsheet Renovatie Binnenhof, d.d. 17-11-2015.
- ARCADIS, Rapportage aanvullende varianten studie Binnenhof, d.d. 11-04-2016.
- Rijksvastgoedbedrijf, Verslag gesprek architecten n.a.v. aanvullende rapporten ARCADIS en Twynstra Gudde, d.d. 11-04-2016.
- Twynstra Gudde, Validatie Aanvullend Onderzoek Renovatie Binnenhof, d.d. 12-04-2016.
- Smits van Burgst beveiliging, Eindrapportage integrale beoordeling veilig vluchten Raad van State, d.d. 06-12-2016.
- Smits van Burgst beveiliging, Eindrapportage integrale beoordeling veilig vluchten Grafelijke Zalen, d.d. 06-12-2016.
- Rijksvastgoedbedrijf, Omgevingsoverleg Renovatie Binnenhof, d.d. Maart 2017.

- Rijksvastgoedbedrijf, Advies Borging Brandveiligheidsniveau Binnenhof, d.d. 16-05-2017.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, Verslag van de vergadering van de Bouwbegeleidingscommissie, d.d. 04-07-2017.
- Rijksvastgoedbedrijf, Renovatie Binnenhof Definitiedocument, d.d. 31-10-2017.
- Bureau van de Zoogdiervereniging, Quicksan Wet Natuurbescherming Binnenhof, d.d. Januari 2018.
- Veiligheidsregio Haaglanden, Brief betreffende situatie brandveilig aan dhr. Boxelaar, d.d. 01-03-2018.
- Sovon Vogelonderzoek Nederland, Gevolgen Renovatie Binnenhof voor meeuwenpopulaties, d.d. 27-01-2020.
- IF Technology, Aanvullend Grondwater Onderzoek, d.d. 27-02-2020.
- Rijksvastgoedbedrijf, Grondwateroverlast door lekke Hofvijver, d.d. 22-05-2020.
- Rijksdienst, Protocol voor de Rijksdienst, d.d. 03-06-2020.
- Rijksvastgoedbedrijf, Overview Parlementen - werken en stemmen in COVID-19 periode, d.d. 15-06-2020.
- Rijksvastgoedbedrijf, Notitie Gedachtenwisseling over mogelijke effecten maatregelen rondom COVID-19 irt het programma Binnenhof, d.d. 19-06-2020.
- ABT, Memo invloed GWS op kelders EK en RVS, d.d. 24-06-2020.
- Rijksvastgoedbedrijf, Memo brandveiligheidsontwikkelingen op het Binnenhof 2011-2020, d.d. 01-10-2020.